

КАЧЕСТВОТО НА ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ – ПРОБЛЕМИ, ВЪЗМОЖНОСТИ

Д. Дамянов, Б. Стоянов
Съюз на учените в България, София

От 1990 г. България тръгна по пътя на сериозни реформи, засягащи политиката, икономиката и социалните въпроси. В областта на образованието страната разполагаше с една традиционно добра система на средно образование, даваща широк кръг познания, създаваща широка култура, най-често без конкретна професионална насоченост. Наред с това, обаче, съществуваха добри професионални училища, в повечето случаи пряко свързани с голям промишлен обект, с национално определен приоритетен промишлен отрасъл или с подкрепян от държавата приоритет в областта на културата. Всичко това отразяваше наличието на държавна стратегия, политика и приоритети и в средното, и във висшето образование, създаващи усещането за доброто им ниво. Същевременно образователната система се развиваше в условия на смекчена, но съществуваща международна конфронтация, с различия в нормативната база и законите в двата политически лагера, с ограничение в мобилността на студенти и преподаватели (обусловена с нормативни, езикови или финансови бариери).

След 10.11.1989 г. образователната система необосновано дълго почиваше на стари лаври, тъй като условията за съществуването и силно се промениха. Мина период, през който бе платен данък на политически пристрастия при определяне кариерата на преподавателските кадри. Имаше случаи на отстъпление от професионализма. Българската промишленост бе силно засегната, наличната техника се амортизира, не са малко примерите на съсипани промишлени предприятия и цели стопански отрасли. Трудно се създаваше новата нормативна база на висшето образование, налице са несполучливи промени в нормативни документи и закони, често с вътрешни противоречия. Новите търсения и тенденции бавно и рядко намират сполучлив образ и реализация. Липсва яснота за развитието на висшето образование, не бяха ясно определени приоритети в областта на науката и икономиката на страната. Това води до масово създаване на ненужни кадри в определени области (икономика, право) и недостатъчен интерес към съвременни високотехнологични области с национална и международна значимост (информатика, компютърни технологии, математика, физика и др.). Неблагоприятно въздействие оказва явлението на емиграция и миграция на създадени научно-преподавателски кадри и на млади хора, което се допълва с проявите на тежка демографска криза и контрастира с необяснимо големия брой на създадените държавни и частни университети и колежи, както и с желанието за разкриване на нови такива. Създадени бяха много висши училища и университети, върху чийто брой, възможности на преподавателските кадри и качество на обучение се дискутира непрекъснато, но няма общ стремеж за формулиране на стандарт за университет, отговарящ на международни критерии и на българските традиции. Учудващо е самочувствието на някои висши училища и университети, при които липсват сериозни традиции, но страдат от мания за величие.

Висшето образование се развива при нови условия. Променя се и вътрешната структура и условията за конкурентност в страната. На прага сме на европейската интеграция на страната, която е свързана с регламентиране на условия за широка и достатъчна мобилност, с отработени критерии за оценка на полученото

образователно ниво, с нов тип нормативни изисквания. Наред с това навлизат нови форми на обучение при неуточнени правила, изисквания и условия, като: изнесено обучение във филиали, дистанционно обучение, виртуален университет, частни университети и колежи.

На този етап е ясно, че нямаме държавна стратегия за развитието на висшето образование. От гледна точка на европейската ни интеграция съществуващата сега нормативна база не решава проблемите, които ще възникнат след няколко месеца. Все още не си даваме сметка как ще реагираме на изискванията за свободно движение на студенти, изследователи и преподаватели, на участието на чуждестранни учени в конкурсите, за оценката и стимулирането на тяхното качество и труд и т.н.

Развитието на страната като съставна част на Европейския съюз и на основата на знанието изисква специално държавно отношение към университетите. Тяхната ангажираност със създаването, запазването, оценката, разпространяването и използването на знанията е от изключително значение за постигане на определените цели.

Този кратък анализ очертава част от неблагоприятията в държавното управление на науката и висшето образование. Те дадоха основание на СУБ да подготви, приеме и разпространи свой Меморандум за проблемите в тези области и пътищата за тяхното решаване в светлината на европейската ни интеграция. Меморандумът е практическо обобщение на оценки, идеи и предложения, направени на обществени дискусии и национални форуми. В него са посочени много конкретни мерки и направления за решаване, но същевременно се съдържат и дискусийни въпроси, които трябва да бъдат обект на внимание и на научната общност. Опитът ни показва, че не трябва да чакаме държавни институции да ни предложат решения. Меморандумът е отворен документ за един средно срочен период и подлежи на непрекъснато изменение, допълване и развитие в зависимост от решаването на проблемите и евентуалното възникване на нови.

Специално бих желал да отбележа няколко от по-генералните предложения, залегнали в меморандума на СУБ:

- Създаване на нов, надведомствен, специализиран и компетентен орган за държавно управление на науката, висшето образование, технологиите и иновациите, който на практика да ги отстоява като национален приоритет.

- Разработване на държавна стратегия за развитието на науката и висшето образование с широкото участие на научно-преподавателската общност, с определяне на приоритетите в научните изследвания и развитието на икономиката, с тяхното стимулиращо осигуряване чрез средства от държавния бюджет и опит за допълнително финансиране чрез оперативните програми по Европейските структурни фондове, както и с гарантирано осигуряване на млади кадри от висшиту училища и университетите.

- Разработване и приемане на нов Закон за висшето образование, с който по нов, рационален начин да се решат въпросите с автономията на университетите, тяхното финансиране и оценяване, критериите и реда за създаването и ликвидирането им, откриването на филиали на чуждестранни висши училища и т.н.

- Разработване и приемане на Закон за кариерното развитие и мобилността на научно-преподавателските кадри, в който да намерят място и въпросите за присъждането на научните степени и научните звания.

- Превръщане на Фонд "Научни изследвания" в самостоятелно юридическо лице с много по-голям размер на средства от бюджета и възможности за дялово участие на бизнеса и т.н.

В Меморандума значително място е отделено на проблемите на качеството на обучението. В обществото се създава мнение, че то е ниско и непрекъснато

намалява. Основни изразители на това становище са медиите и представителите на бизнеса. То се подклажда и от безадресните оценки на някои ръководители на големи университети. Публикациите са дали основание и на Европейската комисия да обърне внимание на този факт. Опитът на някои медии за рейтинг на университетите само слага пръст в раната, без дори частично да решава този проблем. Обикновено за качеството на обучението се съди по такива явления, като наличие на незаконни висши училища, голям брой университети, случаи на купуване на изпити и дипломи и т.н. Безспорно, такива факти и констатации имат отношение към качеството на обучението, но доколко тяхното влияние е голямо, е трудно да се каже. Реално те говорят за пропуски в действията на депутатите и в създадените от тях нормативни актове. Трябва да се подчертае, че у нас все още няма обосновани и общоприети наукометрични критерии и показатели за оценка на качеството. И субективните преценки, в т.ч. и социологическите проучвания, имат място в оценката на качеството. Но на този етап те са доминиращи, а създават спорни и понякога подвеждащи изводи и препоръки.

Реализацията на завършващите висше образование е основният показател за качеството на обучението. На практика в България тя не се проследява и изследва. Интерес към проблема трябва да има държавното управление, тъй като това ще очертае мозайката на постъпващия ежегодно нов приток от млади специалисти. А държавата има и интерес да регулира и пренасочва потока на младежите към различни висши училища и специалности в съответствие с национално определените приоритети. На второ място системното проследяване на реализацията на кадрите е важно задължение на всяко висше училище/университет, тъй като обективно показва необходимостта на националната икономика от определените специалности, респективно от младите специалисти, за които трябва да бъдат осигурени достатъчно работни места. На трето място реализацията на завършилите висшисти бележи важна взаимовръзка с промишлеността, селското стопанство, с бизнеса като цяло. На практика на нито едно от тези три нива процесът на реализация не е прогнозиран, изследван и обективизиран.

Отношението на бизнеса, на работодателите към висшето образование безспорно е много важно. Но доколко е обективно тяхното обобщено мнение за ниското качество на обучението и разминаването с пазара на труда! Едва ли можем да приемем за реално твърдението на техните браншови централи и национални съюзи. Защо това е така?

1. Преди всичко трябва да се знае доколко бизнесът е бизнес. Огромната част от фирмите (над 90%) с персонал до 50 души, нискотехнологично производство и нископроизводителни работни места, които нямат и не набират персонал с висше образование, нямат нито компютърно обезпечение, нито свои проекти за развитие на производството и създаване на нови работни места. Няма интерес към наукоемки технологии, към създадените в България нови научни продукти, промишлени образци, селскостопански сортове и породи. Когато говорим за развитие, не бива да го схващаме само и единствено като нарастване на неговия обем – мнение, което сега преобладава в сферата на бизнеса.

Много важна е и друга страна на бизнеса – доколко е изряден със своите задължения към държавата, отговаря ли трудовата среда и дейността му на критериите и нормите (стандартите), валидни в ЕС, каква част от производството е свързано с износ и т.н.

2. Доколко и как бизнесът разбира качеството на подготовката на висшистите? Докато европейската тенденция е насочена към по-широко профилно обучение с последваща конкретна квалификация, със сегашните си претенции българските бизнес-среди ни връщат към отминал етап на много тясна специализация. Днес не можем да приемем, че бизнесът е привърженик на продължаващото обучение

(continious eduqation), т.е. на едно от най-важните изисквания, отправяни към университетите в Европа.

3. Бизнесът упорито твърди, че изучаваните специалности във висшите училища не отговарят на потребностите на пазара на труда. В същото време факторът "образование" е едва на шесто място по тежест при изискванията за наемане на персонал. Това показва едно изследване на агенция "Алфа Рисърч" през 2004 г. сред 540 фирми. При ръководния състав това изискване е на второ място, а в същото време близо 62% въобще нямат "висши мениджъри". Работа с компютър изискват 30% от фирмите, а владеене на чужд език – 16%. Освен това 71% от анкетираните фирми изразяват категорично нежелание да осъществяват по-регулярно сътрудничество с някакво учебно заведение. Изключение правят само част от големите фирми в областта на промишлеността.

Това мнение на бизнеса не е случайно, след като само някои от крупните фирми обръщат специално внимание на човешките си ресурси.

4. Дялът на безработните висшисти е относително малък. Близо 60% от тях са такива само в рамките на времето, за което се получават обезщетения за безработица. Лошото е, че около 17% от безработните висшисти търсят първа работа. В същото време основният начин за наемане на хора от фирмите е на базата на лични препоръки от роднини, познати и пр.

Младите хора желаят да се учат и това е важно за университетите. Колко и какви висшисти да се обучават по поръчка, е въпрос на съгласуване между държавните институции и бизнеса. Това едва ли ще бъде реално осъществено без държавна стратегия за развитието на икономиката, без наличието на обективни разработки на браншовите работодателски организации за перспективността на техните отрасли и дейности в условията на членството ни в Европейския съюз.

Равнището на бизнеса в нашата страна в никакъв случай не е на по-високо ниво, отколкото обучението във висшите училища. Преди всичко той трябва да покаже афинитет и реално ориентиране към науката, новите технологии и иновациите, за да претендира и оценява реално качествата на висшистите в България.

Нека да се обърнем към проблемите и възможностите за оценка на качеството на висшето образование, извършвано в университетите, висшите училища и колежите. Тревожна е доста високата самооценка за качеството на обучението в някои от тези звена, което е неблагоприятна крайност, неотговаряща на реалността. От гледна точка на опита и постиженията на водещи европейски и световни университети в нашата страна има какво да се желае. Самият факт, че в проведените пред последните години световни класации сред първите хиляда няма български университет, е достатъчен показател за нашите претенции.

Вече почти цяло десетилетие говорим за управление на качеството на обучението във висшите училища и за изграждане на системи за тази цел. Дори създаването на НАОА и нейните действия са усилия в тази посока. Този подход не бе приет въодушевено, въпреки очевидната необходимост от него. Все още има скептици, които не приемат системите за управление на качеството, тъй като стандартите ISO 9000 дори в последните си редакции не отразяват спецификата и уникалността на висшето образование, а са предназначени главно за промишлеността. Така или иначе, има разработени системи в университетите, но все още няма осезаеми резултати. От такава гледна точка бих желал да обърна внимание на няколко принципни въпроса по отношение системите за управление на качеството.

Преди всичко стандартите ISO са ориентирани към управлението на качеството и стандартизацията, независимо от спецификата на дейностите, което облекчава, а не затруднява университетите. Всяка университетска система за управление на ка-

чеството на обучението (СУКО) е уникална по своя характер. Няма и не може да има шаблон, който да бъде наложен върху всички висши училища.

- СУКО не е система, прибавена към сега провежданите управленчески дейности. Тя е комплексна – обхваща всички дейности в университета, които трябва да се преустроят и оптимизират от гледна точка на качеството на обучението, и да се превърнат в нейни подсистеми.

- Документалната и правова основа на СУКО е разработването на целия комплекс от взаимносвързани стандарти, регламентиращи целия процес на управление на обучението, подлежащи на постоянен контрол и на периодическо преразглеждане и усъвършенстване.

- Следващият основен стълб на системата е вътрешният контрол по изпълнението на регламентите и осъществяването на своевременно управленчески реакции за правилното ѝ функциониране и стимулиране.

- Изключително важен елемент на системата е нейната прозрачност и ангажираност с проблемите на качеството на целия научно-преподавателски състав, на неговите творчески и синдикални сдружения, на студентските организации. И при това тяхната съпричастност към проблемите трябва да бъде двупосочна – освен конструктивното критично отношение към системата е необходимо поемането на конкретни ангажименти и отговорности за нейното осъществяване.

Споменаването на тези няколко основни принципни положения се диктува от обстоятелството, че този поглед към системата общо взето не се споделя, а в същото време те отразяват не само изискванията на стандарта, а и световния опит по управление на качеството.

Беше подчертано, че реализацията на завършващите висше образование и докторантура е един от най-важните показатели за качеството. Но и тук не може реално да се прецени състоянието, защото няма общоприета система и ред за наблюдение. Оценяването на качеството е немислимо без данни за дипломантите по отношение на:

- продължаващи обучението през целия си живот;
- постъпили на работа в държавни институции и предприятия;
- постъпили в частни институции и предприятия;
- започнали собствен бизнес;
- останали на работа в учебното заведение, което са завършили;
- постъпили на научно-преподавателска работа;
- заминали на работа в чужбина.

Дори и с наличието на данни в посочените направления оценката на качеството няма да е напълно достоверна. Необходимо е наблюдение във времето за израстването в кариерата, размера на доходите, характера на дейността и бизнеса и т.н.

Показателно за качеството на обучението е и движението на студентите по време на следването, като например:

- брой на студентите, продължили обучението си в наши и чуждестранни университети;
- брой на чуждестранните студенти от ЕС, продължили обучението си в университета;
- брой студенти от страни извън ЕС, постъпили в университета;
- брой на чуждестранните докторанти;
- брой на студентите, ангажирани с научно-изследователска дейност в университета и т.н.

Все по-наложително е да съдим за вероятното качество на обучението по индиректни критерии за даден университет, като например:

- а) Обхватът на обмена на кредити с авторитетни чуждестранни университети като резултат на намаляване различията в образователните програми;
 - б) Защитили дипломанти и дисертанти;
 - в) Защитени патенти у нас и поддържани с успех в чужбина;
 - г) Видими за света публикации в престижни издания и цитирания;
 - д) Привлечени средства от конкурси по наши и чуждестранни програми;
 - е) Сключени договори с бизнеса и други институции и привлечени средства;
 - ж) Поканени видни учени за гост-лектори;
- з) Научно-преподавателски кадри, получили престижни наши и чуждестранни отличия за творчески постижения;
- и) Хабилитирани преподаватели на 100 души студенти и т.н.

Рейтинги, които не използват преобладаващата част от подобни показатели, не можем да приемем за обективни и достоверни.

Косвено за качеството на обучението в университетите можем да съдим и по наличието на такива елементи в неговото управление, като: редовната съвременна и с реални последици атестация на научно-преподавателските кадри; система за стимулиране на научната квалификация и продуктивност; осигуряване на професионална защита на докторантите и младите учени; участието на експерти от други университети (в т.ч. и от чужбина) при оценяването и атестацията; активната популяризация на научните и образователните постижения на университета и т.н.

Промяната на общественото мнение по отношение на качеството на висшето образование е свързано не само с реалното му изменение, но и с повишаване сегашния нисък социален статус на учените и научно-преподавателските кадри, формиран вследствие незаинтересоваността и подценяването им от държавните институции. От друга страна университетите и академичните организации следва сериозно да се замислят как системно и ефективно да популяризират своята дейност и постижения.

Изграждането на системи за контрол на качеството на висшето образование е необходимост и процес. То е необходима форма за повишаване резултатността от получените знания, за стимулиране на можещите, знаещите и активните преподаватели, както и за пресяване на висшите училища и университети, като от своя страна трябва да доведе до утвърждаване на водещите, сливане на структури с малки и средни възможности и закриване на нискокачествените. От друга страна, процесът на внедряване на системите за качество е продължителен. Необходими са години за организиране на постоянен и действен механизъм за подобряване на качеството, за да почне да дава постоянни, високи резултати.